

A RUSSELL-ANTINÓMIÁK KELETKEZÉSÉNEK SZEMIOTIKAI MAGYARÁZATA. I.*

BALOGH ISTVÁN

I

A formális logikának azokat a változásait, amelyek eredménye a *modern* formális logika kialakulása, a következőkben foglalhatjuk össze:

a) a deskripciót felváltotta a formális logika modern alakjának kreatív jellege¹;

b) ezzel összefüggésben, de külön problémakört alkotva lényeges változás következett be a logikai jeleknek a jelölt objektumhoz² való viszonyában.

Annak okán, hogy mindkét változás közvetlen összefüggésben áll dolgozatunk tulajdonképpeni témájával, szükségesnek mutatkozik a felsoroltakat kissé részletesebben vizsgálni.

a) Az a törekvés, hogy a logika törvényeit megszabadítsák a nyelv esetleges-seégeitől³, a kialakítandó „logikai nyelvvel” szemben nehezen kielégíthető követelményeket támasztott. Nem csupán egységes és mégis különböző típusú jeleket kellett kidolgoznia, hanem egyúttal a formális logika ellentmondás (vagy nem-ellentmondás) törvényéből következően minden objektumát egy és csakis egy különálló jellel kellett ellátnia.⁴ Ehhez azonban előzetesen „közös nevezőre” kényszerült hozni vizsgálatának objektumait. Számunkra ennek ezúttal az a leglényegesebb következménye, hogy a legkülönbözőbb logikai terminológiák egységesen arra vezettek, hogy eltűnt mögöttük és bennük a különbség egyfelől a dolog és fogalma között, másfelől az általánosítás különbö-

* A tanulmány második, befejező része a „Magyar Filozófiai Szemle” 1973/3–4. számában jelenik meg. — Szerk.

¹ A kifejezés Noam Chomskytól származik, aki ezt ugyan a nyelvre alkalmazza — vö. „Cartesian Linguistics” (New York—London 1966) —, de úgy véljük, a továbbiakban bizonyítást nyújthatunk arra, hogy ez a megjelölés helytálló a modern formális logika jelrendszerére is.

² A „jelölt objektum” egyaránt lehet tárgy és valamely tárgy fogalma a modern formális logika álláspontja szerint.

³ Ennek egyik útja az volt, hogy kimutatták: az arisztotelészi logikát áthatják a gondolkodásnak azok a jellegzetességei, melyek nem általában a gondolkodás sajátosságai, hanem egy bizonyos nyelv (jelen esetben görög) használatához kapcsolódnak. „... minden logikával foglalkozó kutató Arisztotelész óta a logikai szabályok megalkotásánál elsősorban a mondatokból indul ki” — mondja Rudolf Carnap „The Logical Syntax of Language” c. könyve bevezetőjében. (London 1954, 1), C. K. Ogden és I. A. Richards pedig egyetért Mauthnerrel abban, hogy Arisztotelész kínai vagy dakota nyelven teljesen másfajta kategóriákat és logikát alkotott volna meg. (Vö. C. K. Ogden—I. A. Richards: „The Meaning of Meaning”, New York—London 1923, 35.)

⁴ A jel első törvénye Ogden és Richards szerint: „Egy jel (symbol) egy és csakis egy tárgy (referent) helyett állhat (stands for)”. (C. K. Ogden—I. A. Richards: I. m. 88. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy az elsődleges jelrendszer, a nyelv egyáltalán nem veszi komolyan ezt a törvényt. Az azonosítást vagy a fonémák szolgálgják, vagy csupán a szövegösszefüggés.

ző fokozatain álló fogalmak között. Talán legszemléletesebben bizonyíthatjuk ezt azzal, hogy Bertrand Russell változásokban nem szűkölködő elméleti fejlődésében ez a pont mindvégig stabil maradt. A „The Principles of Mathematics” 1903-as kiadásában olvashatjuk: „Bármilyen igaz vagy hamis ítéletben (proposition) előfordulhat, vagy mint egy számlálható, kifejezésnek (term) fogom nevezni . . . A kifejezések két fajtáját különböztethetjük meg . . . *dolgokat és fogalmakat*” (Russell kiemelése).⁵ Az alábbi idézet pedig csaknem negyven évvel későbből, az 1938–40-es években különböző egyetemeken megtartott előadássorozatából való: „. . . nincs különbség a kutya és a ‚kutya’ szó logikai státusa között”⁶.

Meg kell azonban mondanunk, hogy mivel a formális logika *tényleges* kiindulópontja nem a fogalom, hanem a fogalmak közötti relációk (sentences), s ezek között is csupán azok, amelyek valamely szabály alapján igazak vagy hamisak lehetnek (indicative sentences), ezért az objektum, tárgy, idea, term, stb. tulajdonképpen ezekből való derivátumok. Így azután az említett szilárd pontot szükségképpen és előfeltételképpen ezekben az relációkban is nehézség nélkül megfigyelhetjük. Mint „atomi ítéletek” (Russell) vagy mint „basic propositions” (A. I. Ayer) stb. szerepelnek a logikai elméletekben. „Rendszerünk az atomi ítéletekkel kezdődik, p, q, r, s, t fejezi ki az atomi ítéleteket. Bevezetjük tehát az egyszerű idea kifejezését p/q .”⁷ Russell már említett előadásában más megfogalmazásban: „Ha $Rn(x_1, x_2, x_3, \dots, x_n)$ egy atomi mondat, amelyben Rn egy n -értékű reláció, akkor $x_1, x_2, x_3, \dots, x_n$ — *nevek*.”⁸ Különös fontossága van ennek abból a szempontból, hogy az előbb említett „közös nevezőre” hozás nem mint további problémát felvető s mindvégig figyelembe veendő kiindulópont kap helyet a kialakítandó jelrendszerben s az ehhez kapcsolódó elméletekben, hanem mint egy előzetes állításból levont logikus és törvényszerű *következmény*.⁹

A formális, objektumát egyetlen vonatkozásban jelölő jelrendszer mintapéldája a matematika Leibniz által felfedezett jelrendszere. Kézenfekvőnek tekinthetjük tehát, hogy a modern formális logika jelrendszerének kifejlesztése részben matematikusok pl. Boole, G. Frege, G. Peano, részben azoknak a logicistáknak a nevéhez fűződik, akik egyaránt vizsgálták a nyelv, a logika és a matematika kérdéseit (pl. a lengyel logikai iskola képviselői, L. Wittgenstein, a Bécsi Körhöz tartozó logikusok, B. Russell). Amint azonban kialakult ez a jelrendszer, továbbá megállapították azokat a szabályokat, amelyek e jelek összekapcsolására vonatkoznak¹⁰, attól fogva nincs szükség arra, hogy — miként az arisztotelészi logika esetében — közvetlenül kapcsoljuk a jelrendszert a nyelvhez vagy a tárgyi valósághoz, hanem az új jelrendszer leválik a többitől

⁵ B. Russell: „The Principles of Mathematics”, (Cambridge 1903) I, 43–44.

⁶ B. Russell: „An Inquiry into Meaning and Truth”, (Baltimore 1962) 22.

⁷ A. N. Whitehead—B. Russell: „Principia Mathematica”, (Cambridge 1957) II, XV—XVI.

⁸ B. Russell: „An Inquiry into Meaning and Truth”, 90.

⁹ Ezt a következmény-jelleget hangsúlyozza Russell: „Én inkább logikai atomizmusként jelölném meg filozófiámat, mint realizmusként”. (B. Russell: Logical Atomism; „Logical Positivism”, ed. by A. J. Ayer, The Free Press Glencoe Illionis 1960, 31.)

¹⁰ Anatol Rapoport e jelrendszer kialakulásának négy fő alkotóelemét a következőkben határozza meg: 1. tételezési funkció (propositional function), 2. operációs definíció (operational definition), 3. az állítmányi érték (predicative value) mint az igazság kritériuma, 4. a típusok elmélete. (A. Rapoport: Basic Principles of Semantics; „The Use and Misuse of Language”, ed. by S. I., Hayakawa—Greenwich 1966, 15.)

és saját törvényei szerint emeli ki és dolgozza fel ama valóság valamely oldalát mint *formált* jelentést. „A matematikai logika számára közömbös, hogy mi alkotja az igaz-ságot, vagy a hamis-ságot, mindössze az számít, hogy ezek az igaz és hamis ítéletek bizonyos szabályok szerint két osztályt alkotnak.”¹¹

Az a tulajdonság, hogy a jelölt objektumot külön formába foglalt jelentéssé alakítja, s ezt önállóan, a formára vonatkozó törvények szerint átdolgozza, nem egyedül a modern formális logika sajátja, hanem valamennyi jelrendszer jellemzője. Ennélfogva teljesen helyesnek és elfogadhatónak kell tartanunk Whitehead és Russell fenti megfogalmazását, mint minden kreatív jelrendszer sajátosságának egy speciális jelrendszerre vonatkozó tételezését.

b) Az eddig mondottak következményeként vázlatunk második alpontjának két további kérdést kell érintenie. Az egyik, hogy milyen változás következett be a modern formális logika jelrendszerének az objektumához való viszonyában a korábbi formális logikához viszonyítva, a második kérdés az, hogy miként fogták fel ezt a változást a modern formális logikában. E változásokat csupán technikai oldalról tekintve közismerten egy roppant egyszerű ötletről van szó, „olyan egyszerű, hogy csodálkozhat az ember azon, hogy korábbi évszázadok nagy gondolkodói hogyan is nem jöttek rá” — írja A. Rapoport. A tételezési funkció (propositional function) értelmében: „a fű zöld” azonnal meghatározhatóan igaz ítélet, vagy „a fű fehér” ugyancsak azonnal meghatározhatóan hamis ítélet helyett mondhatjuk ezt: „ x — zöld”. Világos, hogy nem dönthető el az ítélet igaz vagy hamis volta másképpen, csak ha tudjuk, hogy x mit jelent, mi helyett áll. Ami ebből számunkra lényeges, az egyfelől az, hogy „a fű zöld” ítélettel szemben az „ x — zöld” ítélet kijelöli az összes zöld dolgokat, tehát igaz bizonyos $x_1, x_2, x_3, \dots, x_n$ értékre, azaz megjelöli a zöld dolgok osztályát¹², míg az előbbi ítélet (a fű zöld) pedig magáról a *fűről* tartalmaz egy állítást; másfelől — s ezúttal ez lényegesebb — míg „a fű zöld” ítéletben evidenciaként tudjuk és számon tartjuk, hogy a fű nem csupán zöld (hanem pl. növény, állatok táplálkozására alkalmas stb. stb.), addig az „ x — zöld” ítéletben ez az evidencia teljesen homályba merül. Ha pedig $x = (x_1, x_2, x_3, \dots, x_n)$, azaz valamely osztályt jelöl, teljességgel értelmetlenné is válik annak tudása és figyelembevételé, hogy $x_1, x_2, x_3, \dots, x_n$ a zöld színén kívül egyéb tulajdonsággal is rendelkezik, s lehetetlennek bizonyul ennek számításba vétele, akár csak hallgatólagosan is. Ez annál fogva alakul így, hogy az osztályba tartozás egyetlen szabályaként a zöld szín szolgál. Ha mármost y osztályt $y = (y_1, y_2, y_3, \dots, y_n)$ -ként jelöljük, és így további osztályokat alkotunk, szinte elkerülhetetlennek tűnik, hogy a tárgyak és fogalmak *egyes* tulajdonságaikra, vonatkozásaikra essenek szét, s megszűnjenek a *gondolkodás számára* totalitásként, különböző tulajdonságok, vonatkozások együtteseként létezni. Ennek ellenére sem hibásnak, sem jogosulatlanak nem mondhatjuk a modern formális logika eme eljárását — ellenkezőleg: úgy tartjuk, hogy a valóság megismeréséhez

¹¹ A. N. Whitehead — B. Russell: „Principia Mathematica”, I, 600.

¹² A magyar irodalomban gyakran a *halmaz*, illetve a halmazba tartozó *elem* terminusokat használják. Ebben a dolgozatban az angol nyelvű szövegek fordításánál az *osztály*, illetve az osztályba tartozó *tag* terminusok alkalmazását tartjuk helyesebbnek, mivel ez közelebb áll az eredeti, B. Russell által is használt angol *class*, illetve a *member of class* kifejezéshez. (Vö. még példaként: A. I. Popov: „A matematikai logika elemei”, Ford. és jegyz. ellátta dr. Szalai Sándor, Gondolat 1961.). Mivel azonban a magyar szakirodalomban a *halmaz* és a *halmaz elemei* terminusok az általánosabbak, ahol ez szükségesnek látszik, külön jelezzük az antinómiák halmazelméleti interpretációját is.

nélkülözhetetlen a különböző tulajdonságoknak és vonatkozásoknak mind a tárgytól, mind pedig egymástól való leválasztása és elszigetelése. Éppen így szükséges az, hogy e tulajdonságokat a dolgoktól elvonatkoztatva, formált jelentéseként, öntörvényű jelrendszerekben végzett operációk segítségével dolgozzák át és kialakítsanak közöttük új vonatkozásokat. De éppígy nélkülözhetetlen — most már ennek az elvonatkoztatásnak és elszigetelésnek a szempontjából — az, hogy ne tévesszük szem elől ennek az elvonatkoztatásnak és elszigetelésnek a lényegét és állomásait. Bármennyire is egyszerűnek tűnő követelmény ez, mégsem valósítható meg kizárólag a formális logika álláspontján maradván, mivel a tárgyak, tulajdonságaik, különböző oldalaik *valóságos* viszonyát kell vizsgálni, figyelemmel kísérni, valamint a fogalmak *valóságos* fejlődését követni; a formális logika álláspontja azonban a *mesterséges elszigetelés*. Azt mondhatjuk tehát, hogy a modern formális logika felveti a modern dialektikus logika kidolgozásának szükségességét, mert enélkül vagy menthetetlenül vonatkozásaira esik szét a gondolkodás számára a valóság, vagy pedig tagadni kényszerülünk a modern logika legfontosabb eredményeit is.

Az a tény azonban, hogy a modern formális logika nem csupán különválasztja és elszigeteli a dolgok tulajdonságait, hanem speciális jelrendszerében jelentéssé alakítja át és a mesterségesen megalkotott jelei és szabályai révén „önkényes” műveleteket végez velük, s e műveletek eredményeit a megismerésben felhasználja, további különleges problémákat vet fel, melyek a jel és a jelentés, a valóság és a jel, a jel és az azt felhasználó ember stb. kérdéseit érintik. Törvényszerűnek kell tartanunk, hogy a modern formális logika számos művelője elméleti problémáinak megoldása végett ezek felé a kérdések felé fordult (Russell, Carnap, Wittgenstein stb.). Ámde a formális logika álláspontjáról ezek a kérdések megválaszolhatatlanok, mégpedig éppen a formális logika említett kiindulópontja következtében.¹³ Így tehát azt mondhatjuk, hogy a tudományos ismeretelmélet részeként ki kell dolgozni a jelek és jelrendszerek elméletét is, s ez az elmélet komoly szerepet játszhat a logika megalapozásában.

Azoknak az elméleti nehézségeknek egy része, amelyek a dialektikus logika és a jelelmélet hiányából, ill. nem ismeretéből származtak, a verifikáció elve köré csoportosítható. A. J. Ayer ezt az elvet így fogalmazza meg: „Egy állítás akkor és csak akkor verifikálható, hogyha igazsága következtetésként a tapasztalatban megalapozható.”¹⁴

A verifikációs elv lényegét akként fogalmazhatjuk meg, hogy megalkotva a jelrendszert, most már ebből a jelrendszerből fordulnak a valóság felé, de közvetlenül, figyelmen kívül hagyva az elvonatkoztatásnak azt az útját, amelynek eredménye a jelrendszer megalkotása. Ez a közvetlen vonatkoztatás attól fogva elkerülhetetlen, hogy homályban marad a jelrendszer és a valóság viszonya. „Ha, tételezzük fel, szavaim jelentését olyan kijelentésekkel és definíciókkal adom meg, amelyek ezt magyarázzák, ez csupán más szavak segítségével lehetséges, s most meg kell kérdezni ezeknek a szavaknak a jelentését és így tovább. Ez a továbbhaladás végtelenül folytatható.”¹⁵

¹³ Ezt legjobban Wittgenstein fejlődése bizonyítja („Philosophical Investigations”), melyre röviden vissza kell majd térnünk.

¹⁴ A. J. Ayer: „Language, Truth and Logic”, (New York 1952) 37. Meg kell jegyeznünk, hogy maga Ayer sem tartja ezt a meghatározást, illetve a verifikáció elvét kielégítőnek, hasonlóan a logikai pozitivizmus többi képviselőjéhez, s különböző lazításokat hajt végre, így „erős” és „gyenge” verifikációkat különböztet meg. (Uo. 5—26.) Számunkra azonban itt nem a különböző megfogalmazások, hanem maga a verifikációs elv a lényeges.

¹⁵ Moritz Schlick: Die Wende der Philosophie; „Erkenntnis” 1930—31, I. évf.

Úgy tűnik tehát, hogy a jelrendszernek ebből a végtelenségéből egy „koper-nikuszi fordulattal” a valósághoz juthatunk, ha e jelrendszerek révén meg-fogalmazható legalább kevés számú kijelentést közvetlenül mint tapasztalati tényt is figyelembe vehetjük, a többit pedig valahogyan ezekből származtatjuk, vagy ezekre vezethetjük vissza. A verifikáció elvével kapcsolatos nehézségek azzal vannak összefüggésben, hogy valóságosan *effajta* közvetlen visszavezetés lehetetlen, mert — miként korábban erről szoltunk — valamely jelrendszer kreatív jellege éppen ennek a közvetlenségnek a megszüntetéséből ered. Más szóval, a *jelrendszerek lényege a közvetlenség megszüntetése*, a közvetlen vonatkozások közvetetté alakítása. Ha ezt nem vesszük figyelembe és közvetlen átmeneteket keresünk a jelölt és a jel között, mindazokkal a nehézségekkel számolnunk kell, amelyekkel az empirizmus találkozhat. Ily módon egyet lehet érteni Ernst Cassirerrel abban, hogy a logikai pozitivisták a verifikációs elvvel egyszeriben az empiristák között találják magukat. A jeleket „... teljesen félreértik, amikor úgy fogják fel... mint amelyeket valamilyen módon a 'tár-gyak' valóságos világára kell visszavezetni. Effajta törekvés a redukcióna nem csupán a számfogalom (numerical concept) empirista derivációira jellemző, hanem szintúgy jellemző vonása a tiszta 'logicizmusnak' is. Az empirizmus és a logicizmus ebben a közös realista feltevésben találkozhat: mindkét esetben az a vélemény, hogy csupán úgy lehet biztosítani a számok érvényességét, hogyha előzetesen ezeket a számokat a valóságos lét egy adott rétegében alapozzuk meg.”¹⁶ E. Cassirer elemzéséhez azonban hozzá kell tennünk: ha kétséggel meg is található ez a közös vonás az empirizmus és a logicizmus között e tekintetben, lényeges különbség is felfedezhető a két álláspont között a logikai pozitívizmus kiindulópontja és a verifikációs elve következtében. A logicistát fordított empiristának mondhatjuk abban az értelemben, hogy míg az empirista a tapasztalatból indul ki, s ezért a vele való elméleti, filozófiai vitában alapvetően a társadalmi gyakorlatra, az anyagi valóság elsődlegességére, az anyag és szellem valóságos viszonyára kell koncentrálnunk; a logicista a tapasztalatokhoz érkezik meg mint eredményhez, ezért az empiristával szembeni érveinket mint a nyelvi valósághoz tartozó kijelentéseket jelépítmé-nyével, s ennek körén belül elvégezhető műveleteinek eredményeivel mindig megkérdőjelezi, — azaz a *logikai pozitivistát fordított empirizmusa egy létrehozott új jelrendszerhez kapcsolódik*. Ezért mindaddig, amíg nem a jelrendszeren keresztül közelítünk a logikai pozitívizmushoz, hiába folytatunk „elméleti harcot” ellene; — amíg nem rendelkezünk a jelek dialektikus materialista elmé-letével, „egymás mellett” beszélünk¹⁷ s érveink kölcsönösen célt tévesztenek. E fordított empirizmus különlegessége, hogy miközben a jelrendszerben meg-fogalmazható állításainak legalább egy részét a tapasztalatra alapozza, tény-legesen soha nem veszi figyelembe ezt a tapasztalatot, hanem szerkezetét, tartalmát, s a tárgyi világot ettől a tapasztalattól függetlenül, a jelrendszer törvényeiben és logikájában mesterségesen és előzetesen konstruálja meg. Ily módon a jelrendszer törvényei most már nem csupán azt a világot formálják át,

¹⁶ Ernst Cassirer: „The Philosophy of Symbolic Forms”, (New Haven—London 1966) III, 375.

¹⁷ A szellemi és érzéki, az „idea” és „jelenség” közötti eredeti kettéosztottságról való illúzió elenyészik. Mindig a tükörkép világában maradunk — de ezek a nevek nem egy önálló tárgyi világ tükörképei, ezek tükörképszavak, melyek eredetét és alapját a szellem autonóm alkotásaiban kereshetjük. (Ernst Cassirer: „The Philosophy of Symbolic Forms”, I, Language, 110—111.)

amelyet a jelek tartalmaznak, hanem a jelek világához közvetlenül hozzákapcsolják az ehhez viszonyítva külső, tárgyi, tapasztalati világot is. Érdeemes egy pillantást vetni itt arra, hogy Leibniz a matematikai jelrendszer kialakítása kapcsán némiképp hasonló következtetésre jutott, amennyiben számára az ideák rendje határozza meg a dolgok rendjét, s ezt az „előre megalapozott harmóniát”¹⁸ a jelrendszer közvetíti. A logikai pozitivisták felfogásában az ideáknak ezt a teremtő erejét a jelrendszer közvetlenül veszi át és alapozza meg.

A matematikai logika jelrendszerének nem szükségszerű sajátja ez a külső kreatív jelleg — ellentétben a jelrendszer belső kreatív aspektusával —, csupán a logikai pozitívizmus kapcsolja hozzá. Eredményként átfarmálódik számára mind a valóságos világ, mind pedig az, amelyből a jelrendszert közvetlenül ki-dolgozta: a nyelv, s a nyelvi valóságnak azt a részét, amely nem vonható a verifikációs elv körébe, értelmetlennek (meaningless) nyilvánítja.¹⁹ Hogy ez miként kreálja egyúttal a tárgyi világot, illetve miként alakítja azt át, arra a logikai atomizmust elemző tanulmányában maga A. J. Ayer utal: „A kijelentések számukra (a logikai pozitivisták, pontosabban a Bécsi Kör képviselői számára) csupán addig bírnak jelentéssel (they are significant) . . . ameddig az atomi tények igaz vagy hamis képét nyújtják.”²⁰

Ily módon ismét eredményként jutottunk oda, amely kiindulópontnak tűnt: a valóságnak egyes vonatkozásaira való széthullásához. Pontosabban: ahhoz a problémához, hogy a látszólagos kiindulópont — a tapasztalati világ — ismét csak nem mint a tudomány egyetlen lehetséges, minden filozófiától, „metafizikától” mentes feltétele adódik és nem is a tudás kritériumaként áll elő a logikai pozitívizmus számára. A tapasztalati világ helyett előzetesen konstruált, csakhogy a „metafizikai” előfeltételek helyett ezúttal a modern formális logika jelrendszerének sajátosságai, belső törvényei szerepelnek előfeltevésként a valóságra vonatkozó állításaikban. Maga a probléma annyira észrevehető még a logikai pozitívizmus álláspontján is, hogy nem lehetett kikerülni. Így azután a verifikációs elv sok változásából, lazításából egyre világosabban két fő irányzat bontakozódik ki, melyek egyikét A. J. Ayer és B. Russell nevével, másikat Ludwig Wittgenstein nevével jelölhetjük meg.

Alfred Jules Ayernak 1935-ben megfogalmazott verifikációs elvét röviden már érintettük. Ez az elv még voltaképpen nem különbözik lényegesen a Bécsi Kör verifikációs elvétől. Tanulmányának 1946-os megjelenéséhez azonban egy előszót csatolt, amelyben összefoglalja azokat a megfontolásait, új kísérleteit, amelyek a verifikációs elvvel kapcsolatosak.²¹ Ezek a megfontolások elsőként a verifikálhatóság alapját érintik (propositional function). „Annak igazságánál fogva, hogy a 'tétel' (proposition) szó használata kizárja, hogy bármit is kimondjunk, amit nem ennek alapján mondhatunk, ez (az elv) fontos funkciót teljesít: következményként lehetővé teszi annak kifejezését, ami nem csupán egy partikuláris mondat, (s) szempontjából érvényes, hanem érvényes minden olyan mondat szempontjából, amely s-sel logikailag ekvivalens. Így például, ha kijelentem, hogy p tétel (proposition) maga után vonja q tételt (proposition),

¹⁸ E. Cassirer: I. m. A problémát részletesen elemzi a III. kötetben („The Phenomenology of Knowledge”), 96—99, 360—365.

¹⁹ „Szigorúan véve csupán azoknak a kijelentéseknek van értelmük, amelyek igazak vagy hamisak lehetnek”. (A. J. Ayer: „Logical Positivism”, The Free Press, Glencoe Illionis 1960. 15.)

²⁰ A. J. Ayer: I. m. 11.

²¹ A. J. Ayer: I. m. Introduction, 5—26.

valójában implicite azt mondom, hogy az s angol mondat, mely p -t kifejezi, érvényesen deriválható abból az r angol mondatból, amely q -t kifejezi; de ez még nem minden, amit ily módon (implicite) mondtam. Ha igazam van, ugyan- ebből szintén következik, hogy bármelyik, akár angol, akár más nyelven meg- fogalmazott mondat, amely s -sel ekvivalens, érvényesen deriválható e kérdéses nyelvben, bármely más mondatból, amely r -rel ekvivalens; és ez az, ami a 'tétel' (proposition) szó használatából számomra következik... Ennek okán azt mondhatjuk, hogy az angol kifejezés francia ekvivalense ugyanannak a mon- datnak különböző formulája."²²

Ennek választóvonal jelentősége van abból a szempontból, hogy a tételezési funkció elméletéből kiindulva kiszélesíti a jelrendszer és a „tapasztalat” közti távolságot, fokozatosan elfordul a tapasztalattól, melyre addig, mint a tudomá- ny alapjára s a „metafizikától” való megszabadulás lehetőségére tekintett. Ennek megfelelően határozott tendenciája lesz azoknak a kísérleteknek is, amelyek a verifikációs elv lazítását, módosítását célozzák, s a tapasztalat mind távolabbi, mind elvontabb formájában szerepel a különböző módosításokban. A felmerülő nehézségek elkerülésére „... előterjesztem az alapelvekre vonat- kozó második verziómat, melyet egy, a korábbtól kissé eltérő műszóra alapoz- nék, s a „megfigyelési kijelentés” (observation statement) kifejezést használok a „tapasztalati tétel” (experiential proposition) helyett, s e terminussal azokat a kijelentéseket jelölöm, amelyek feljegyeznek egy aktuális vagy lehetséges (kiemelés tőlem. — B. I.) megfigyelést. Ily módon ebben a változatban az alap- elv az, hogy az a kijelentés verifikálható és következésképpen jelentéssel bíró (meaningful), amelyből megfigyelési kijelentés vonható le konjunkció útján, bizonyos más premisszákkal segítségével, anélkül, hogy egyedül e premisszákból levonható lenne.”²³ Nemcsak arról van szó, hogy — miként Ayer is elismeri — ily módon a verifikációs elv eléggé liberálissá válik, s csupán halvány árnyéka annak, amellyel Moritz Schlick és köre a „metafizika” elleni küzdelmükben végrehajtották a „kopernikusi fordulat”-ot, hanem Ayer verifikációs elve határozott irányt jelöl ki az elv lazítási kísérleteiben. Ennek az iránynak a jellegzetességét úgy írhatjuk le, hogy a verifikációs elv gyöngítésével egy- idejűleg a tételezési funkció elméletét is átértelmezi, s ez utóbbit mint a nyelvek közötti, vagy egy nyelv különböző alkotóelemei közötti viszonyt ragadja meg. Következésképpen egyre kevésbé nyílik lehetőség arra, hogy megértse a tárgyi világ és a jelrendszer valóságos viszonyát. Ezenfelül pedig e viszony eredendő megoldatlanságából fakadó elméleti nehézségeit most már mindaddig nem is képes érzékelni e fordulat végrehajtása után, amíg az nem magának a jelrend- szernek az ellentmondásaként, míg nem e jelrendszerben végzett műveleteinek ellentmondásaként áll elő. De ez az ellentmondás ekkor már elméletileg szük- ségképp megmagyarázhatatlan marad, mindössze a jelrendszer további korri- gálásával, szabályainak változtatásaival lehet időlegesen praktikus megoldásra jutni. (Ezt részletesebben mutatjuk majd be B. Russellnek a típusokról szóló elmélete tárgyalásánál.)

A verifikációs elv átalakításában fellelhető másik irányt, melyet Ludwig Wittgenstein fejlődésével lehetséges szemléletesen példázni, e dolgozat kere- tében nem szükséges részletesen tárgyalni, mert eredeti célkitűzésünkől túl- ságosan messze vezet. Így a következőkben nem Wittgenstein nézeteivel foglal-

²² A. J. Ayer: I. m. 6—7.

²³ A. J. Ayer: I. m. 11.

kozunk, hanem csupán e nézeteknek közvetlenül a verifikációs elvvel összefüggő oldalával, mindenekelőtt azzal, hogy miért és hogyan jelentettek e nézetek új filozófiai kiindulópontot. E korlátozásra nem csupán lehetőségünk van, hanem úgy gondoljuk elkerülhetetlen is, annak folytán, hogy maga Wittgenstein sem tartja nézeteit egységesekeknek.²⁴ Ennek oka úgy gondoljuk, hogy az új kiindulópont keresése ellenére végül is a nyelv-gém (language game) elméletével olyan „megoldást” javasol, amely semmiképp sem kielégítő.²⁵

Megítélésünk szerint Wittgenstein eme irányt kijelölő lépését azzal teszi meg, hogy nem fogadja el olyannak a tárgyi világot, amilyennek ez a logikai pozitivizmus számára mutatkozik. Erre az álláspontra helyezkedve persze önmaga korábbi nézeteivel is le kell számolnia, azaz a „Tractatus Logico-Philosophicus” tételeit is revízió alá kell vennie. A „Philosophical Investigations” ezt hivatott megvalósítani. „Mi van az ideák mögött, amelyet a nevek valóban jelölnek? ... Lehetetlen megadni az elsődleges elemek egy meghatározott összességét ... Mind Russell 'individual'-jai, mind pedig az én 'objektumaim' („Tractatus Logico-Philosophicus”) ilyen elsődleges elemek voltak. De mik azok az egyszerű alkotórészek, amelyekből a valóság áll? — Mik az egyszerű alkotóelemei a széknek? — A fadarabok, amelyből készítették? Vagy a molekulák, vagy az atomok? — Az, hogy 'egyszerű' azt jelenti, hogy nem összetett. És itt ez a kérdés: milyen szempontból 'összetett'.”²⁶ Viszont világos, hogy amennyiben ez a feldarabolás lehetetlen, a verifikációs elv értelmét veszti az eredeti feladatát illetően (a tételezési funkcióval való kapcsolata miatt). Tehát döntőnek kell tekintenünk ebből a szempontból Wittgensteinnek azt a felismerését, hogy a logikai pozitivizmus — és saját korábbi álláspontja — nemcsak hogy problematikus, hanem problémái valahol az alapokban keresendők, mondhatnánk stratégiai jelentőségűek és nem oldhatók meg az adott elméleti kereteken belül. Ugyancsak helyesnek és fontosnak kell tartanunk azt a felismerést, hogy a logikai pozitivizmus elméleti nehézségeinek megoldásához valahová a tárgyi világ és a nyelv kapcsolatához kell visszatérnünk, mert ez minden jelviszony alapformája. A konkrét megoldás ismét más kérdés: Wittgenstein számára a különböző nyelv-gémekben semmi közös nincs, mindegyik önálló és a többitől független. „Ahelyett, hogy valami olyasmit hoznék létre, amely mindegyikben közös, s nyelvnek nevezhetnénk, azt mondom, hogy ezeknek a jelenségeknek (nyelv-gémek) nincs egyetlen közös vonásuk sem ...”²⁷ Végül még ha a megoldásban nem is sikerült érvényesítenie, ugyancsak fontosnak és helyesnek kell tartanunk azt az elvét, hogy „... beszélni nem más, mint az aktivitás

²⁴ „Néhány arra irányuló sikertelen kísérlet után, hogy eredményeimet mint egészét ötvözzem egészbe, megértettem, hogy ez sohasem fog sikerülni.” — L. Wittgenstein: „Philosophical Investigations”, (Macmillan 1969) IX, e.

²⁵ Ludwig Wittgenstein a language game kifejezést a szavak, kifejezések konkrét használatára érti. A jelentés tehát olyképpen kerekedik ki, hogy konkrét helyzetekben mondatokba építve használjuk a szavakat, végül is számtalan mondatból és helyzetből kialakul a jelentés egésze, mint végeredmény. A helyzet hasonló ahhoz, ahogyan a sportmérkőzések végeredménye kialakul az egyes részidők, menetek vagy például teniszmérkőzésen az egyes gémelek részeredményeiből. Így a language game fordítható lenne „nyelv-menet”-nek, „nyelv-játék”-nak stb. Ezek a kifejezések azonban a magyarban itt alapvető jelentőségű félreértést okozóan kettős értelműek, így a legcélszerűbbnek tűnt az eredeti angol szóra is utaló kifejezést használni — jöllehet a magyarban a gém szó szintén kettős értelmű.

²⁶ Ludwig Wittgenstein: I. m. 21, e.

²⁷ L. Wittgenstein: I. m. 31, e.

része, vagy az életnek egy formája”.²⁸ Következésképpen, s ebből kiindulva nemcsak a logikai pozitivizmus által *vélt* tárgyi világ és a *valóságos* világ közötti differenciák válnak észrevehetővé, hanem ugyanígy mutatkozik ennek alapján különbözőnek a valóságos nyelv és az a nyelv, amelyet úgy kapunk, hogy megvizsgáljuk: milyennek látja e valóságos nyelvet a logikai pozitivizmus. „Érdekes összehasonlítani az eszközök sokféleségét a nyelvben és annak módozatait, ahogy ezeket használják; a mondatok és szavak sokféleségét azzal, amit a logicisták mondanak a nyelv struktúrájáról (beleértve a szerző „Tractatus Logico-Philosophicus”-át is).”²⁹

Wittgenstein kísérletét és eredményeit abban foglalhatjuk tehát össze témánk szempontjából, hogy legalább lehetőséget nyitott arra, hogy a valóságos kérdéseket felmerülésük tényleges helyén fogalmazzák meg.

Miként láthattuk, a logikai pozitivizmus elméleti-filozófiai kiindulópontján erre nem nyílik lehetőség. Így azok a problémák, melyek Ludwig Wittgensteint foglalkoztatták, számukra mint a jelrendszer belső ellentmondásai jelentkeztek. Ezek az ellentmondások legkiélezettebb formájukban az ún. Russell-antinómiákban fogalmazódtak meg.

²⁸ L. Wittgenstein: I. m. 11, e.

²⁹ L. Wittgenstein: I. m. 12, e.